

yıl / year: 17 • sayı / issue: 34 • kış / winter 2019 • s./p. 489 - 506

Çeviri
Translation

Sermaye ve Mekke'nin Dahili Yapısının Gelişmesi¹

MAHMOOD İBRAHİM

Çeviren
SELMA ÖZÜLKÜ
sozulkum@yahoo.com

Geliş Tarihi / Received: 10.07.2019 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 25.12.2019

Atıf / Cite as

Ibrahim, Mahmood. "Sermaye ve Mekke'nin Dahili Yapısının Gelişmesi". *İstem*, 17/34 (2019): 489-506. <https://doi.org/10.31591/istem.589701>

Mekke toplumu şehirdeki tüccarın servet ve gücünün büyümesi ve dış ilişkilerinin daha karmaşık hale gelmesiyle kendi içinde dikkate değer sosyal, ekonomik ve politik dönüşümler geçirmeye başlamıştı. Bu bölümde, büyüyen tüccar sermayesinin nasıl olup da kabile ve klan bağlarının gevşemesine ve nihai olarak şehir toplumunun ve ekonomisinin çeşitlilik kazanmasına ve tabakalaşmasına yol açtığını izah edeceğim. Zengin ve fakir arasındaki uçurum büyümüş ve sermaye mülkiyetine dayalı bir sosyal yapı kuvvetlenmeye başlamıştı. Aynı zamanda, sermayenin birkaç tüccar kabile liderinin elinde toplanmasıyla Kureyş ittifakının bozulduğundan, bu durumun da rakip koalisyonların oluşumuna ve sonrasında tek liderlik düzeninin ortaya çıkmasına yol açtığından bahsedeceğim.

Sosyal Ve Ekonomik Ayrışma

Mekke'nin sakinleri tek bir kabileye mensubiyet açısından hiçbir zaman homojen değildi. Kureyş'ten önce de Mekke'de diğer kabile gruplarının varlığından bahsetmiştik. Bu gruplardan bazıları üstünlüklerini yitirdikten sonra da hi Mekke'de kalmaya devam etti. Kureyş'in üstünlüğü ele geçirmesinden sonra daha fazla sayıda klan Mekke'ye yerleşti.² Böylece Mekke toplumu her birinin

¹ Mahmood Ibrahim'in, *Merchant Capital and Islam* (Austin: University of Texas Press, 1990) isimli kitabının 57-69 sayfaları arasında bulunan "Merchant Capital and Mecca's Internal Development" başlıklı bölümün tercümesidir.

² İbn Habib el-Bağdadi, *Kitabü'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, thk. M. Khorshid. (Haydarabad: →→

diğerine müsamaha gösterdiği hâkim kabile gruplarının farklı tabakalarından teşekkül etti. Kureyş kendi sırası geldiğinde, Mekke'deki diğer kabilelere ve zamanla civarına hâkim oldu. Huzâa kabilesinin statüsündeki gerileme, kabile gruplarının talihindeki dönüşlerin sosyal ve ekonomik güce dayanan iktidar ilişkilerinin varlığının sonucu olduğuna işaret eder.

Mekke nüfusu şehrin ekonomik zenginliğin artmasıyla çok daha hızla büyümeye başladı. Birçok faktör yerleşim yeri olarak Mekke'yi cazip hale getirdi. Bu faktörlerin en önemlisi, Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden gelen tüccar hacıların varış noktası olan *harem* bölgesiydi. Mekkelilerin düzenlediği kurumsal uygulamalar da daha fazla yerleşimcinin buraya gelmesinde rol oynadı. *İlâf*'in, kabile liderleri ve üyelerini ticari girişimlerde bulunmak üzere Mekke'ye çektiğinden bahsetmiştik. Kabileler, klanlar ya da kişilerle yapılan ittifaklar da daha fazla sayıda kişiyi buraya getirdi. Zengin tüccarın *rifâde*, *sikâye* ve *sadaka* uygulamaları yerleşimcilerin geçim endişesini ortadan kaldırdı. Daha fazla sayıda kuyu açarak şehrin her zamanki su kaynaklarını genişletmek ihtiyacı Mekke'deki nüfus artışının getirdiği bir durumdur. Böyle bir faaliyet sayıları artmakta olan tüccar hacıların ve şehir sakinlerinin taleplerinin karşılanması için bir gereklilikti.⁴

Mekkeli tüccarın güçlenmesi ve şehrin yeni yerleşimciler için cazibe merkezi olması yanında ittifak oluşumları da sosyal ayrışmayı hızlandırdı. Bu oluşumlar ayrışmanın göstergesidir; çünkü bu sürecin olası neticesi ilgili sosyal grupların görece gücünde görülen artıştır (yahut azalmadır). Farklı klanlar arasında yapılan ittifaklar Ehâbiş örneğinde olduğu gibi tek bir kabile oluşumu ile sonuçlanabiliyordu. Bununla birlikte Mekke'nin dahili yapısının doğurduğu Benû Fihr bu konuda diğer bir örnektir. Halihazırda Mekke'nin içinde yaşayan Benû Âmir b.Fihr Benû Mais, Benû Teym ve Benû Muhârib ile bir ittifak oluşturdu. Benû Fihr'in kurulmasıyla bu klanlar *batnu'l-vâdi*ye yani Mekke'nin içine taşındılar ve çadırlarını buraya kurdular. Bu taşınma, sözü edilen klanların şehrin zenginlik ve refah kaynağı olan Kabe'ye daha yakın olmak girişimlerinin somut bir göstergesiydi. Mekke'nin iç ve dış ilişkileri arasında organik bir bağın varlığı sebebiyle Benû Âmir'in taşınması Mekke'nin Ebrehe'nin işgalini atlatmasının ardından tamamlandı.

Bu ittifakın önemi, Benû Amir'in Benû Adiy ile arasında var olan ittifakı bozduğu gerçeğini öğrendiğimizde net olarak ortaya çıkıyor.⁵ İşte bir kabile yahut klanı güçlü ya da zayıf kılabilecek şey bu ittifaklar arası geçişlerdir. Tek başına ayakta durabilecek kadar güçlü hale gelen Benû Fihr'in Benû Adiy ile *hılfe* ihtiyacı kalmamıştı. Sonuç olarak, ittifaklar arası geçişler ya da ittifak oluşumla-

→ →

Dar'iratü'l-Ma'arifu'l-Osmaniyye, 1965), 238, 286, 288, 294, 295, 297, 299.

³Muhammed Hamidullahi "İlâf", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Erişim 19 Aralık 2019). Bu maddede ilâf, İslam öncesi dönemde Kureyş kabilesinin bazı kabile ve ilkelerle yaptığı ticaret antlaşmalarını, bu maksatla verilen serbest dolaşım iznini ifade eden terim. (Çev.)

⁴Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, 277, 280; Ebu Velid Muhammed Ezraki, *Ahbârü Mekke*, thk. F. Wüstenfeld (Beyrut: Dar'ul-Hayat, 1964), 436-441.

⁵Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, 331-332.

rı muhtemelen, devam ede gelen bir güç kayması ile şehrin ekonomik ve sosyal düzeni içinde daha iyi bir konumun teminat altına alınması girişimine işaret ediyor.

İttifak oluşumlarının diğer bir önemli yönü, ittifakların eşit statüye sahip taraflar yahut iş ortakları arasında kurulması sebebiyle sınıf yapısının katılaşmasına yol açması temayülü idi. İbn Habîb al-Bağdâdî bir rivayetinde Mekke'ye kimlerin yerleşeceği hususunda birtakım kriterlerin varlığına işaret eder. Bu konuda daha detaylı bir bilgi vermemesine rağmen Mekke'ye yerleşmek isteyen birinin şehrin ahali ile ittifak arayışına girmesi gerektiğini söyler.⁶ Böyle bir istek vatandaşlık talebinde bulunmakla eş anlamlıydı ki böylece kişiler Mekke'deki ticari girişimlere iştirak edebilmek için bir ruhsat edinmiş olurlardı. Bu sebeple Benû Süleym'den Hârise b. el-Evkas Mekke'ye taşındığında kendisine bir Mekkelinin himayesine girmesi söylenmişti. Hârise b.el-Evkas'ın şehrin en zengin ve nüfuzlu tüccarından birisi olan Abdüşems Abdümenâf'ı seçmiş olması manidardır.⁷

Temîm'den Süveyd b. Rebîa ve Nevfel b. Abdümenâf arasındaki ittifak, benzer ticari çıkarları olan kişiler arasında yapılan ittifakların bir örneğidir. Bu ittifak oluşumunun perde arkasındaki şartlar bu konuda bizim için öğretici niteliktedir. Süveyd, Hîre ile yakın bağları olan ve Lahmî Divanında Temîm'i temsil eden Hâcib b. Zürâre'nin kızı ile evliydi. Süveyd ve Benû Lahm arasındaki ilişkiler, Süveyd'in bir av gezisinde bulunan Mâlik b. el-Münzir'i vurmalarıyla bozuldu. Süveyd ailesini yanına alarak şehirden kaçtı ve daha öncesinde Mekke'nin Irak ile ticari ilişkilerini başlatan Nevfel ile ittifak kurduğu Mekke'ye doğru hareket etti.⁸ Hîre'nin Temîm ile ilişkileri bu olaydan sonra sanki soğumuştur.⁹ Ancak Süveyd'in Hîre'nin yönetici ailesi aleyhine olan faaliyetleri, iltica kararı ve müttelik seçimi Hîre'nin düşüşünün ve Lahmîler ve Kureyş arasındaki büyüyen gerginliğin habercisi olarak görünüyordu.

Tacirler, varlıklarını artırdıkça ve daha fazla sayıda insan şehirdeki ticari faaliyetlere katılmak için Mekke'ye geldikçe sosyal düzeni oluşturan unsurların geri kalanından ayrıştı. Nihayet sosyal tabakalaşma somut bir biçim aldı. Wolf, Mekke'nin sosyal yapısı konulu çalışmasında "Ticari gelişmenin etkisi altındaki Mekke toplumu esasen akrabalık bağının belirlediği ve etnik köken açısından epeyce homojen yapısıyla karakterize bir sosyal düzenden, kurmaca bir hısımlık bağının toplumun sınıflaşmaya doğru giden ilerleyişini gizlediği, etnik çeşitliliğe sahip bir düzene doğru kaydı." der.¹⁰ Artık varlığa dayanan sosyal statü önem kazanmıştır. *Seyyid* yani aynı zamanda tüccar olan klan lideri sosyal yapının en

⁶Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, 285.

⁷Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, 285; ayrıca bakınız Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 447.

⁸Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, 290-291.

⁹Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, 292.

¹⁰Eric Wolf, "The Social Organization of Mecca and the Origins of Islam." *Southwest Journal of Anthropology* 7 (1951), 334. Barbara Aswad de tabakalaşmaya işaret etmiştir, "Social and Ecological Aspects in the Formation of Islam", *Peoples and Cultures of the Middle East*, Louis Sweet, 1/58. Daha fazla değerlendirme için Watt, Muhammad at Mecca'ye bakınız özellikle bölüm 1; aynı müellif, "Social and Economic Aspects in the Rise of Islam," *Islamic Quarterly*(1954), 90-103.

yüksek basamağı idi. Daha önce Abdüşems örneğinde görüldüğü gibi seyyidin gücü ve etki alanı önemli ölçüde kendi klanına ve dâhil olabildiği ittifaklara dayanıyordu. *Seyyid'in halif'i* (müttefik)de tıpkı Nevfel ve Süveyd arasındaki ittifakta olduğu gibi benzer bir yüksek statüye sahipti. Toplumun hür üyeleri olarak klan mensuplarının konumları topluca kendi klanlarının konumuna bağlıydı. Üyeler klan tarafından himaye edilir, buna karşılık düşmana karşı klanı savunmaları zorunlu kılınırdı. Sosyal bir birim olarak kabile, liderin servet ve iktidarının gelişmesinin ön altyapısını hazırlardı.

Sosyal statü olarak *mevlâ seyyid* den, *seyyid*'in müttefikinden ve klan üyelerinden daha aşağıdaydı. *Mevlâ* çoğu kere önceki sahibine borçlu kalması icab eden azat edilmiş bir köledir. Gerçek şu ki, *mevlâ* başkasının himayesini aramaktan alıkonulurdu.¹¹ Mekke'de Arap ve Arap olmayan kökene mensup *mevâli* mevcuttu. *Mevlâ* akrabalardan biri dahi olabilirdi; bu durum, akrabalık bağının sosyal ve ekonomik açıdan farklı olabileceğine ve geleneksel klana ya da kabile bağlarına dayanan sosyal ilişkilerin yerini iktidara ve servete dayanan ilişkilere bırakmakta olduğunu gösterir. Bu ilişki diğer bir sosyal kontrol aracı olarak sürdürüldü. Bu, ayrıca tüccarın kar sağlayabildiği diğer bir vasıta idi. Bir aygıtlar kümesi bu ilişkinin değişmesi için sosyal olarak uygun hale getirildi. Bu aygıtlar çoğunlukla *mevlânın* kazandığı sermayeyi sahibine aktarmasını talep eder, bu suretle *seyyidlerin* elinde daha fazla servet yığılırdı.¹² *Mevlâ* anlaşma hükümlerinden memnun kalırsa sosyal basamaklarda bir üst sınıfa yükselebilir ve sosyal ve ekonomik mobilitesi üzerindeki önemsiz bir sınırlama ile *halif* olurdu. İmâd el-Hadramî'nin durumu buna bir örnektir. Kendisi Hadramevtili bir savaş tutsağı iken *mevlâ* statüsünü kazanabileceği Mekke'ye köle olarak satılır. Zamanla özgürlüğünü kazanarak varlıklı bir marangoz ve tüccar olarak yaşamını Mekke'de sürdürür. Soyundan gelenler de daha sonra Mekke ile ilgili meselelerde öne çıkarlar.¹³

En alttaki sosyal tabaka *kin* yani köleler ve onların çocukları bir başka ifadeyle *müvellidûn'dur*. Köleler de hem Araplardan hem de Arap olmayanlardan gelebilir. Köleler çeşitli şekillerde, en çok da savaşta esir alınarak ya da borçlarını ödeyemedikleri için özgürlüklerini yitirirler.¹⁴ Köleler ya evlerde hizmetçilik

¹¹Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam* (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Malayin, 1968), bölüm 4 ve 7, muhtelif yerlerde, özellikle 370.

¹²Hukuk metinleri, mevalinin hukûkî durumu ve hangi mekanizmalarla azad edilebileceklerine dair örneklerle doludur. Örneğin, bakınız, Şihabe'd-din Ahmed El-Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî fi'l-Buhari* (Beyrut: Dar Sader, 1886), 4/315 ve sonraki sayfalar; Mâlik bin Enes, *Muvatta*, thk. A. R. Amrush (Beyrut: Daru'n-Nefais, 1971) 392, 555; İbn Habib el-Bağdadi, *Kitabü'l-Muhabber*, thk. I. Lichtenstadter (Beyrut: el-Mektebe't-Ticari li et-Tibea' ve'n-Neşr, 1945), Bağdâdî, *Kitabu'l-Muhabber*, 344 ve sonraki sayfalar.

¹³Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureys*, 322.

¹⁴Bazıları, örneğin Abdullah b. Selûl, Safvan b. Ümeyye, Âs b. Vâil ve Süheyl b. Amr köle kadınları fuhsa zorlamıştı. Bakınız, Ali bin Ahmed en-Nisâbü'rî, *Esbâb-ı Nüzûli'l-Kur'an* (Kahire: Müessesatü'l-Halebi, 1968), 211, 220; en-Nisâbü'rî, *Esbâb-ı Nüzûl*, 326-328, 339. Diğerleri demirciydi: Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî fi'l-Buhari*, 4/32. Mahzûm kabilesi çok sayıda köleye sahipti: Ebu'l-Farac el-İsfahani, *Kitabu'l-Egâni* (Kahire: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1970), 1/65; el-Mesudi, *Murucu'z-Zehab ve Ma'adin el-Cevher*, thk. Barbier de Meynard (Paris: Imprimerie Imperiale, 1861), 4/155, burada Abdullah b. Cüd'ân köle taciri olarak zikredilir. Ayrıca bakınız İzzettin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. C. J. Tornberg (Beyrut: Dar Sadir, 1965) 2/66,67,68, 70.

yapar yahut sahiplerinin servetlerine servet katmak için çalışırlar. Bir diğer aygıtlar kümesi, köleler ile sahipleri arasındaki ilişkiyi düzenler; bununla birlikte kölelerin özgürlüklerini kazanabileceği birçok yol mevcuttur. Diğer taraftan, köleden sahibine sermaye aktarımı bu sürecin esas unsurudur.¹⁵ Sosyal olarak kabul gören her türlü yol ile kölelerini özgür bırakmak sahiplerin tasarrufundadır. Örneğin, varlıklı bir tüccar olan Hakîm b. Hizâm bir iyi niyet göstergesi olarak yılda yüz tane köleyi *sadaka* olarak serbest bırakırdı.¹⁶ Kölenin ve *mevlânın* statüsü sosyal yapıdaki dönüşümün göstergesidir, öyle ki toplumun birer üyesi olan bu kişiler tüccarın menfaatine hizmet eden mal yahut araç olarak kabul edilirdi.

Mekke'deki değişen sosyal yapı ve ayrışma süreci, şehirde hâlihazırda zenginler ve fakirler olarak kutuplaşmış kabile üyelerinin varlığı sebebiyle daha da şiddetlenmişti. Şüphesiz bu, Mekke'de devam eden bir süreçti, çünkü daha önce değindiğimiz gibi zenginler, ya zengin Mekkeliler ile ittifak yaparak ya da *îlâf* neticesinde Mekke'ye yerleşiyordu. Varlıklı kimseler artık sermayeleriyle yatırım yapabilecekleri daha fazla imkân arayışıyla ya da çiftlik hayvanlarını Mekke ticaret mallarını taşımak için kiraya vermek amacıyla Mekke'ye geliyordu. Özellikle borçlarını ödeyemedikleri için özgürlüklerini kaybeden fakirler de Mekke'ye göç ettiler. Kabilelerin daha fakir mensuplarını kabileye ait ortak çiftlik hayvanları üzerinde artı bir yük olmasınlar diye sıklıkla başka yerlere sığınma talebinde bulunmaya zorladıklarına dair kanıtlar mevcuttur.¹⁷

Sahlins, kabile yerleşimleri hakkındaki gözlemlerinde benzer bir sürecin farkına varıyor: "Göçebe çobanların sosyal düzeni, birinin refahı uğruna bir başkasının sorumluluğunu göz ardı eder, böylece fakir aileler potansiyel olarak kişi başına düşen hayvan sermayesi üzerindeki payı düşürmesinler diye zorunlu olarak şehre sürülürler." Sahlins şöyle devam ediyor: "Zengin sürü çobanlarının kendilerine has problemleri vardır. Büyük sürüleri idare etmek zordur, bu yüzden sürü sahibinin elindeki artı miktarı başka tür bir mülke yatırma yönelimi olabilir."¹⁸ Bu ayrılmış halkın iç hareketleri Mekke'deki sınıf bölünmelerini kuvvetlendirmektedir. Daha önce sözünü ettiğimiz gibi zenginler kendilerini çoğunlukla eşitleri ile tanımlar ve onlar ile ittifak arayışı içine girerler. Fakirler ise kendi kabilelerinden dışlanmalarının yanında hâlihazırda sermaye mülkiyetine göre ayrılmış bir çevreye dâhil olurlar.

Mekke'deki sınıflaşma zengin tüccarın elinde toplanan servetin bir sonucu olup bu serveti destekler. Bu tüccar ellerindeki artı sermayeyi faizle ödünç para vermek şeklinde başka bir bankacılık uygulaması dâhilinde kullanır. *Ribâ* (tefecilik), farklılaşmış sosyal ve ekonomik yapının sürdürülmesinde önemli bir rol

¹⁵İmam Mâlik, *Muvatta*, 369,392; Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî fi'l-Buhari*, 4/292, 326, 327, 332.

¹⁶Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî fi'l-Buhari*, 300-307; M. İbn 'abd al-Malik İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye* (Kahire: El-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1974), 2/223; Said b. Âs ve Hind b. Abdulmuttalib de köleleri azad etmişti: 'Ali, *Al-Mufasssal*, 4/198.

¹⁷Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri Kureys*, 37; Bağdâdî, *Kitabu'l-Muhabber*, 164; İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/113; Ahmed bin Yahya el-Belâzuri, *Ensabu'l-Eşraf*, thk. M. Hamidullah (Kahire: Daru'l-Ma'arif, 1959), 1/60.

¹⁸Marshall Sahlins, *Tribesmen* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1968), 36-37.

oyunar. Ribânın Mekke'de ne zaman yaygın hale geldiğini belirlemek zor olmakla beraber bu uygulamanın ticari sermayenin büyümesine bağlı olduğu düşünüldüğünde *îlâf*la beraber başlamış ve bundan sonra da özellikle ticaret hacmi ve kapsamı büyüdükçe devam etmiş olduğu söylenebilir. Sonuç olarak, artan ticari faaliyetler ve bu tür yatırımlardaki risk oranının azalması ile elinde öz sermayesi bulunmayanların bulunanlardan yani tüccardan ödünç para almaya teşvik edildikleri ileri sürülebilir.

Böylece tefecilik sermayeyi büyütmenin başka bir yolu haline gelir, nitekim çoğu Mekkeli tüccar bu yolla servetine servet katar. Sonraki dönemlerde İslâm dinine hizmette önemli rol oynayan tüccarın hepsi örneğin Osman b. Affân, Abdurrahman b. Avf, Hâlid b. el-Velîd ve Abbas b. Abdulmuttalib faizle ödünç para verme işi içine girer ve bu yolla zengin olurlar.¹⁹ Abbas ile ilgili bir olay ribânın sosyal ve ekonomik yapı üzerindeki etkisini ortaya koyuyor. Abbas kardeşi Ebû Tâlib'e 10 bin dinar ödünç para verir. Ebû Tâlib borcunu belirlenen şekilde ödeyemeyince Abbas *sikâye* ve *rifâde* görev ve imtiyazlarını Ebû Tâlib'in elinden alır.²⁰ Abbas ve Ebû Tâlib arasındaki gibi akrabalık bağları, sermayeye karşı sermaye ilişkisine dönüşmüştür, çoğu zaman da daha güçlü olan kazanır, bu kazanç sadece ekonomik anlamda olmaz; *sikâye* ve *rifâde* görevlerinin Abbas'a intikalinde olduğu gibi aynı zamanda ideolojik sembollerden daha fazla pay almak şeklinde olur. Bu değişim tüccarın bireysel sermaye birikimi uğruna ailelerine sırtını döndüğü bir gidişata da işaret eder. Ebû Tâlib'in kaybı maddi durumunu önemli ölçüde altüst etmiş olmalı ki öyle bir zaman gelir ve Ebû Tâlib kendi çocuklarına bakmaya güç yetiremez.²¹ Diğer birçokları da borçlarını yahut borçlarının üzerine binen fahiş orandaki faizi ödeyemedikleri için özgürlüklerini yitirir. Diğerleri arasında Abbas faiz yoluyla çok sayıda köle elde eder.²² Sonuç olarak ribâ, Mekke'nin sosyal ve ekonomik yapısında büyük miktardaki varlığın birkaç kişinin elinde toplanmasına ve bunların dışındakilerin de sosyal statü kaybına yol açarak çifte rol oynar. Bu kötü sosyal ve ekonomik gidişat sosyal düzenin geleneksel türdeki sosyal organizasyonunda yaşanan erozyon ile eş zamanlı olarak meydana gelir.

Sosyal ayrışma tüccar ekonomisinin tek özelliği değildi. İş gücü de çeşitlenir; zanaatkârlara, işçilere ve kervan ekonomisini ayakta tutan hizmet sektörüne ait bir altyapı gelişir. Böylece, geniş çaplı yahut sadece yerel pazarlarda faal tüccarı bir kenara koyarsak, bir kısmının aynı zamanda muhtemelen tüccar olduğu çeşitli meslek türleri de mevcuttu. Terziler, marangozlar, demirciler, ok

¹⁹Nisâbü'rî, *Esbâbu nuzûli'l-Kur'an*, 1968, 59, 87, 88; Ayrıca bakınız M. J. Kister, "Mecca and Tamim" *Journal of the Economic and Social History of Orient* 8(1965), 78; 'Ali, *Al-Mufasssal*, 3/363; Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kübra*, thk. Edward Sachau (Beyrut: Dar Beyrut, 1978), 3/23; Henri Lammens, "*La Mecque a la veille de l'hégire*" (Beyrut: Imprimerie Catholique, 1924), 257.

²⁰Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/57; en-Nisâbü'rî, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'an*, 1968, 87, 88; Lammens, *La Mecque a la veille de l'hégire*, 235-240; 'Ali, *Al-Mufasssal*, 4/61.

²¹'Ali, *al-Mufasssal*, 61.

²²Lammens, *La Mecque a la veille de l'hégire*, 237; Maxime Rodinson, *Muhammad*, çev. Brian Pearce (New York: Vintage Press, 1974), 36; Wolf, "*Social Organization*", 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 2/88; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/193.

imalatçıları, veterinerler ve bazı diğer esnaf sıklıkla sözü edilen meslek erba-bındandır.²³ Hamallar, çobanlar, rehberler, muhafızlar, işi insanları eğlendirmek olanlar ve hizmetçiler özellikle kervan ekonomisine hizmet veren meslek gruplarıdır. Mekke sokaklarında yiyecek hazırlayıp satanlar yanında şehrin çarşılarında günlük maişetini temin eden işçilerden de söz ediliyor. Son olarak iflas etmiş ve zengin tüccarın bağışlarıyla yaşayan bir çoğunluk da mevcuttu.²⁴

Netice olarak sermayenin Mekke toplumunu birkaç şekilde dönüştürdüğü açıktır. Bir kısım tüccar yalnızca ekonomik olarak değil aynı zamanda politik olarak da daha çok güçlenmiştir. Farklı sosyal sınıflar ve çeşitli işgücünün ortaya çıkmasıyla sosyal yapı da değişmeye başlamıştır. Dahası, sosyal oluşumun tam da temelini teşkil eden klan ve kabile dayanışması yerini sermaye mülkiyetine dayanan sosyal ilişkilere bırakmıştır.

Hizipler Arası Çekişme Ve Benû Ümeyye'nin Yükselmesi

Mekke'deki sermayenin büyümesine bağlı olarak ortaya çıkan sosyal ve ekonomik dönüşüm tüccarı birkaç şekilde sıkıntıya sokmuştur. Daha önce değinildiği gibi ilk mesele kabile ve klan bağlarının yerini birey ve onun sermaye mülkiyetine dayanan ilişkilerine bırakmasıyla klana dayalı sosyal ilişkileri bozan sınıf yapısının yerleşik hale gelmesi olmuştur. Diğer bir husus ise yeni ittifaklar ya da *hîlf* uygulamasının başlaması sebebiyle gerilim ve çekişmenin sürekli bir hal alması ve güç dengesindeki dalgalanmadır. Güç dengesinde süreklilik gösteren bu dalgalanmaya yol açan, klan liderlerinin iktidar mücadelesidir. Esas itibarıyla o vakitler Mekke'de daha büyük ölçüde biriken sermaye, servet ve iktidarın Mekke'deki bir kısım klan liderleri elinde toplanması sonucunu doğurur. Bu liderler arasındaki çekişme nihayetinde Mekke idaresini elinde bulunduran klan liderlerinin temsil ettiği bir kesimin ortaya çıkmasına sebep olur. Bu bölümde sözünü edeceğimiz gibi sermaye birikimi Kureyş içinde Ahlâf ve Mutayyebûn olmak üzere iki ana grubun oluşumuna yol açar. Daha çok servet birikimi ve çekişme bir üçüncü grubu, el-Fudûl'u doğurur. Bu süreç şimdi değineceğimiz gibi Benû Ümeyye'nin şehir içinde lider klan statüsünü pekiştirmesine imkân verir.

Mekke ve Kureyş bu denli ayrışmadan önce bütün klan liderlerinin karar alma sürecine dâhil olduğu konsensüse dayanan bir idare mevcuttu. Bununla beraber eldeki bütün bilgiler Kusay'ın Huzâa'yı yenilgiye uğrattıktan sonra Mekke'nin hâkim kişisi haline geldiğini gösteriyor. Kusay ölmeye önce Abdümenâf ve Abdüluzza'yı hariç tutarak bütün imtiyazlarını en büyük oğlu Abdüddâr'a devretti. Her ne kadar Kusay'ın bu tasarrufu en büyük erkek çocuğun ailenin tüm mal varlığı ve titrine mirasçı olma esasına uygunsay da, kaynaklar ısrarla Kusay'ın bu oğlunu seçme sebebini Abdüddâr'ın küçük kardeşlerinin ser-

²³Abdullah bin Muslim İbn Kuteybe, *Kitabü'l-Ma'arif*, thk. T. Ukasha (Kahire: Daru'l-Ma'arif, 1969), 575-576; Ahmed bin Ömer İbn Rüste, *el-A'lâk'un-Nefise*, thk. M. J. De Goeje (Leiden: Brill, 1891), 215; Kastalânî, *İrşâdu's-Sâri fi'l-Buhari*, 4/29, 33, 35.

²⁴Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, 52, 53, 241, 424; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 97; Bağdâdî, *Kitabü'l-Muhabber*, 190-191.

vet ve statüsüne sahip olmayışına bağlarlar.²⁵ Abdüddâr'ın ne kadar süre babasının izinden gidebildiği açık değil, ancak bir anlaşma hali mevcut olmalı; ni tekim Kureys klanları arasında uyumsuzluğa dair herhangi bir rivayet yoktur.

Her ne kadar Kusay ve oğlu Kureys içinde en nüfuzlu şahıslar olarak görünseler de kaynaklar klan başkanlarının ortak çıkarları ile ilgili meseleleri Dârünnedve'de müzakere etmeyi sürdürdüklerine işaret eder. Bu mekân tercihi yetki/iktidar dağılımını Dârünnedve üyelerinin lehine olarak bozmuş olsa da bir oranda kolektif liderliği doğurur. Diğer bir ifadeyle, güç dengesi olduğu gibi muhafaza edildiği müddetçe anlaşma hali devam eder ve böylece Kureys klanları müşterek olarak Mekke'yi idare eder.

Bu düzenleme ne olursa olsun, yarım yüzyıldan biraz fazla bir zaman sonra Kusay'ın torunları Hâşim'i ve Abdüşems'i diğer bir ifadeyle Benû Abdümenâf'ı hoşnut etmez hale gelir. Büyük ihtimalle *ilâf* uygulamasının ardından- ki Hâşim ve Abdüşems (ve onların diğer erkek kardeşleri) uygulamanın geliştirilmesinde etkili olmuşlardı- servetlerinin ve nüfuzlarının artması akabinde iktidara dâhil edilmemiş olmaları zorlarına gitmeye başlamıştır.

Kaynaklar Benû Abdümenâf'ın sayıca ve servet olarak büyüdükçe kendilerini Benû Abdüddâr'ın(kuzenleri) karşısına çıkacak kadar güçlü hissettiklerini haber veriyor. Bu meydan okuyuş Benû Abdümenâf'ın Kâbe'nin anahtarlarını istemesiyle açığa çıkar. Aslında onlar en asil dini görevi, ekonomik ve politik nüfuzun açık bir göstergesi olan *vilâyetülbeyt* vazifesini talep ediyordu. Fakat Benû Abdüddâr böylesi asil bir görevi elbette feda etmeyecekti; bu da Kureys içinde bir anlaşmazlığa yol açtı. Sonuç olarak iki fırkaya bölündüler: al-Ahlâf olarak bilinen Abdüddâr grubu ve el-Mutayyebûn olarak bilinen Abdümenâf tarafı. Ahlâf grubu Abdüddâr, Mahzûm, Sehm, Cumah ve Adiy klanlarından oluştu. Abdüddâr, grubun içinde doğrudan Kusay'ın soyundan gelen tek kişiydi.²⁶ Mutayyebûn grubu Benû Abdümenâf (Hâşim ve Abdüşems), Zühre ve Teym'den oluştu. Böylece esas mücadele aslında iki gruba da hâkim olan Kusay'ın torunlarına kaldı. Bununla birlikte durum Benû Mahzûm'un Ahlâf'ta hâkim konuma gelmesiyle değişti.

İhtilaflar ve konsensüsün sona ermesi sebebiyle iki grup savaşın eşğine geldi. Ancak savaşın her iki tarafı da zayıflatacağı tehdidi tarafları geçici bir uzlaşmaya itti. Ahlâf ellerinde bulundurdukları bazı görevleri Mutayyebûn'a vermeye razı oldu; böylece *sikâye* ve *rifâde* gibi hacla ilgili kurumsal görevler Mutayyebûn'a geçti. Ahlâf, *vilâyetülbeyt* ve *livâ* yani harp sancağını taşıma gibi diğer görevleri elinde tuttu. Abdüşems'in Hâşim lehine görevlerden vaz geçtiği ifade edilir. Bu durum kaynaklarda aslında Abdüşems'in ticaret amacıyla sürekli seyahat halinde olmasıyla açıklanır.²⁷

²⁵Bakınız, örneğin, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 65-66.

²⁶Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureys*, 42-43, 222, 331-332; İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/20; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 2/222; Bağdâdî, *Kitabü'l-Muhabber*, 166-167.

²⁷Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureys*, 223; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/56-57; Takiyüddin el-Makrîzî, *Kitabü'l-Niza' ve et-Tehasum* (Leiden: Brill, 1882), 8; İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/124.

Böylelikle Kureyş içindeki ilk büyük çatlak görevlerin intikali ile resmîyete dökülmüş olur. Tam burada Mekke'nin idareci klan başkanları arasındaki ilk politik manevralara bir göz atmamız gerekiyor. Buna ek olarak bu rekabetin, *ilâf*'in hayata geçmesinin ardından Kureyş'in ticari sermayesinin artmaya başlamasıyla meydana geldiğine işaret etmekte yarar var. Üstelik politik idarede daha büyük pay elde etmek için girişilen rekabete Mekke'deki dini kurumların kontrolü yön verirdi. Öyle anlaşılıyor ki bu kurumlar sadece sembolik olmayıp, aynı zamanda politik ve maddi bir kazanç kaynağı idi.

Bu iki grubun teşekkülü yalnızca sıkı akrabalık bağları göz önüne alınarak anlaşılabilir çünkü zaten her iki tarafın üyeleri birbiri ile akrabadır. Aslına bakılırsa grupların her biri müttefiklerinin tabanını yani mevali, köle ve diğer bakmakla yükümlü olduklarını arkasına aldığı için içerisinde toplumsal dinamikleri barındırmaktaydı. İki grup da Mekke'nin politik yapısı içinde daha etkin olmak için mücadele ediyordu. Ancak çekişmenin önde gelen tüccar klan liderleri arasında zirvede yaşanıyor olması bunun daha sonraki zamanlarda Mahzûm, Hâşim ve Abdüşems klanları arasında yoğunlaşan, sermaye sahipleri arasındaki sınıf içi bir çatışma olduğunu gösteriyor. Sonuç olarak, bu klanlardan her biri Mekke'deki sermayenin bir kesimini temsil ediyordu.

Mekke'deki bu klanlar/sermayedar kesimler arası rekabet kurumsal bir uygulama olan *münâfere* ile belgeleniyor. NeFeRe kökünden gelen *münâfere* esasen varlık ve maddi güce dayanan, daha çok prestij ve statü için girişilen rekabettir. Olay sıklıkla iki kişi arasındaki bir tartışma ile başlar ve daha sonra tarafların kendi grupları da olaya dâhil olur. Açık bir çekişme yahut tasfiyeden kaçınmak için çekişen gruplar sonunda bağımsız bir hakem tayin eder. Kaynakların *münâfere* ile ilgili geride bıraktığı deliller efsanevi bir geçmişin kalıntılarında başka bir şey değildir. Buna rağmen bu izlerin içinde dahi gerçek bir sosyal çekişmeyi görebiliyoruz. *Münâfere*'nin belgelenmesi sonuç olarak Mekke'nin iç politik dinamiklerini daha yakından görebilmemize ve şehirdeki en güçlü sermayenin büyümesine şahit olmamıza imkân tanıyor.

Abdüşems Benû Adiy'e Karşı

İlk ihtilaf Abdüşems ve Benû Adiy arasında ortaya çıkar. Abdüşems'in bir *buhtiyе*'si (nadir bulunan dışı bir devesi) vardı. Bir gün devesini yitirdi ve ona dair en küçük bir iz dahi bulamadı. Devesiyle ilgili haber getirene ödül vereceğini vaat etti. Benû Adiy'den bir adam çıkageldi ve Amir b. Abdullah adında birinin *buhtiyeyi* boğazladığını ve Abdüşems'in devesinin derisini Amir'in arka bahçesinde gömülü olarak bulacağını söyledi. Abdüşems akraba ve taraftarlarını harekete geçirip Amir'in evine doğru yola çıktı. Haber doğrudu. Olay Abdüşems'in hem malına ve hem de onuruna yapılmış bir saldırı olarak görüldüğü için Abdüşems Amir'i rehin alarak bütün malına el koyacağına ve ceza olarak da kolunu keseceğine yemin etti. Benû Adiy araya girerek Abdüşems'ten adamın sadece malına el koymasını ve onu sürgüne göndermesini istedi. Abdüşems uzlaşmayı kabul etti. Amir ve ailesi şehirden ayrılmak üzereyken Benû Şems yollarını kesip onları durdurdu ve Sehm bölgesinde kalmalarına izin verdi.

Abdüşems'in buna karşı çıkmadığı anlaşılıyor. Böylece Benû Sehm ve Benû Adiy arasında İslam'ın gelişine kadar geçerliliğini koruyan bir anlaşma sağlanmış oldu.²⁸

Ümeyye b. Abdüşems Benû Zühre'ye Karşı

Benû Abdüşems'in liderliği, Benû Ümeyye'nin ve daha sonra da Ümeyye oğullarının adını aldığı Ümeyye b. Abdüşems'e geçti. Ümeyye, Benû Zühre ile geçiş hakkıyla ilgili anlaşmazlıktan kaynaklanan bir tartışmaya dahil olur. Ümeyye, Vehb b. Menâf b. Zühre'nin evinin civarından geçer, öyle anlaşılıyor ki bu olay Vehb'i kızdırır. Ümeyye'nin evin civarından sürekli geçip durmasının ardından Vehb ondan yolunu değiştirmesini ister. Ümeyye bunu kabul etmez ve canı nereden isterse oradan geçeceğini söyler. Sonunda Ümeyye'nin yaralandığı bir kavga çıkar. Ümeyye, Vehb'in sürgün edilmesi propagandasını başlatacak olan taraftarlarını harekete geçirir.

İlk bakışta önemsiz bir tartışma gibi görünse de bu, gizliden gizliye var olan sosyal çekişmeyi gün yüzüne çıkarır. Bunun da ötesinde bu tartışmaların sonuçları her zaman kazanan taraf için somut avantajlara dönüşür. Daha zayıf olması sebebiyle Benû Zühre, Ümeyye taraftarlarının taleplerine karşı koyamaz ve içlerinden kimisi olay gecesinin geç vakitlerinde şehirden ayrılmaya başlar. Bu olayda da yine diğer taraflar araya girer ve mesele çözülür. Abdüşems ve Benû Adiy arasındakine benzer bir uzlaşmaya bu olaylar yaşanırken varılmış olabilir, nitekim Benû Zühre'nin Mekke'de kaldığını ve Ümeyye'nin Vehb'in mülkünden bir kısmına, sonraları Daru Safvân b. Ümeyye olarak bilinecek bir eve el koyabildiğini biliyoruz.²⁹

Bu iki olayla ilgili yorumlar sırasıyla şu şekildedir. İlk yoruma göre liderlik babadan oğla geçmiştir ki bu durum servet ve iktidarı dağıtmaktan çok bir yerde toplamıştır. İkincisine göre klanlar ayrılmıştır; bazı klan mensupları o kadar fakirdir ki Amir gibi hırsızlığa başvurur ya da o denli zayıftır ki Vehb gibi mülkünün bir kısmını vermeye ya da sürgüne mecbur bırakılır. İşte bu ayrışma, farklı klanlar arasındaki politik çekişmeyi daha ileriye taşıyan bir katalizör vazifesi görür. Üçüncü yoruma göre Benû Ümeyye'nin Ahlâf'a ve Mutayyebûn'a mensup klanlarla anlaşmazlık yaşamaması, Kureys'in bu iki büyük koalisyonunun her birinin içindeki çatışan çıkarların varlığını gösterir. Diğer bir yoruma göre Benû Ümeyye çekişmelerden galip çıktığı her seferde moral olarak ve madden rakiplerine üstünlük kazanır. Son olarak, tıpkı ittifak oluşumlarının sosyal çekişmeye yol açmış olması gibi Benû Sehm ve Benû Adiy arasındakine benzer sosyal çekişmeler de ittifak oluşumlarını doğurur.

Harb b. Ümeyye Benû Abdul Muttalib'e Karşı

Benû Ümeyye diğer klanların aleyhine gücünü artırmaya devam etti. Harb b. Ümeyye b. Abdüşems ve Benû Haşim'in lideri Abdulmuttalib arasındaki çe-

²⁸Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri Kureys*, 80-82.

²⁹Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri Kureys*, 40-41; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 453; Makrîzî, *Kitabu'l-Niza' ve et-Tehasum*, 10.

kişme doğrudan ticari bir rekabetle ilgili olduğu için tam da bu konuya açıklık getirici niteliktedir. Harb'in Necranlı Yahudi bir tâcir olan Uzeyne cinayetini azmettirdiği ifade edilir. Uzeyne kendisine Tihâme bölgesinde ticaret yapma imkânı veren Abdulmuttalib'in *civâr*'ında bulunuyordu. Abdulmuttalib'in cinayetin failini bulması *civâr* sorumluluğunun (himayesinin) bir gerekliliğiydi. Abdulmuttalib Harb'in Uzeyne'nin ölümünden sorumlu olduğunu öğrenince iki taraf, aralarında hüküm vermesi için Benû Adiy'den bir hakem tayin etti. Hakem Abdulmuttalib lehine hüküm verince Harb duruma öfkeleni ve hakeme karşı taraftarlarını harekete geçirdi. Müttefikleri olan Benû Sehm tarafından desteklenen Benû Adiy de klan mensuplarını harekete geçirdi. Bu arada Benû Haşim ve Benû Zühre Abdulmuttalib'i destekledi ancak Benû Adiy tarafına katılmadı. Silahlı çatışma bertaraf edildi ancak görünen o ki Mutayyebûn grubunda yer alan güçlerin dağılma zamanı gelmişti. Harb ve Abdulmuttalib arasındaki münademe (yakın arkadaşlık, içki alemleri arkadaşlığı) artık sonsuza dek bitmişti.³⁰ Bir tarafta Benû Ümeyye ve Benû Nevfel, diğer tarafta Benû Haşim, Benû Zühre ve Benû Temîm birbirine yaklaşmıştı. Bundan sonra Benû Ümeyye ve Benû Nevfel kendilerini yavaş yavaş Benû Haşim ittifakından kurtarmıştı.

Nevfel b. Abdü Menâf Benû Abdulmuttalib'e Karşı

Mutayyebûn grubu içindeki iki yönlü bölünme özellikle Abdulmuttalib ve Nevfel arasındaki *münafere'de*, sosyal çekişmenin yine bir ittifakı doğurduğu zaman su yüzüne çıktı. Abdulmuttalib'e Mekke'de el-Arkah denilen bir parça toprak (arazi) miras olarak kalmıştı. Bir zaman sonra, Benû Ümeyyenin desteklediği Nevfel b. Abdümenâf buranın kendisine ait olduğunu iddia etti ve oğullarından birine bağışladı. Kendi başına Nevfel ile karşılaşmaya gücü yetmeyen Abdulmuttalib akrabalarından yardım istedi ancak "koca koca adamlardan hiç biri" bu çağrıya cevap vermedi. Abdulmuttalib'in destek arayışı içinde Medine'ye kadar gittiği ve kimi kaynakların bu temasaşüphe ile yaklaşmasına rağmen Benû Neccar'dan yardım talep ettiği rivayet edilir.³¹ Nihayetinde Abdulmuttalib o zamana kadar Mekke'nin politik yaşamında gözlerden uzak bulunan şehirdeki muhalif grup Huzâa ile ittifaka mecbur kalır. Huzâalı önde gelen bir grup Abdulmuttalib'in kendisini içinde bulduğu bu ikilemi görünce bir meclis toplar ve "zaman bizim (Huzâa ve Kureyş) aramızdaki yarayı iyileştirdi" diyerek durumu ilan eder.³² Davasında kendisine destek olmak amacıyla Abdulmuttalib'e ittifak teklifi götürmeye karar verirler. Huzâa'dan bir heyet bu teklif ile kendisine gelir ve Abdulmuttalib bu teklifi derhal kabul eder. Bu ilk taahhüdünün ardından her iki taraftan bir heyet Darü'n-Nedve'de bir araya gelir, mutabakatın ayrıntıları üzerinde düşünülüp karar verilir ve bir nikah akdi ile de anlaşma sonuca bağlanır. Benû Ümeyye'den yahut Benû Nevfel'den hiç kimse bu

³⁰Makrîzî, *Kitabü'l-Niza' ve el-Tehasum*, 11; Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, 94-98; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/73; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 2/15.

³¹Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, 85-88; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/69. Beni Neccar bağlantısı hakkında sorular için, bakınız, Muhammed bin Cerir et-Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, thk. M. Ebu'l-Fazil İbrahim (Kahire: daru'l-Ma'arif, 1970) et-Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 2/248; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, 2/11.

³²Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/71.

görüşmeye katılmaz ya da ittifakın bir tarafı olmaz, böylece Mutayyebûn grubundan bağımsız kalırlar.³³

Böylelikle Benû Ümeyye'nin nüfuzu Benû Haşim aleyhine daha da artar, çünkü Benû Haşim ilk kez kendi kabile mensuplarına karşı Kureys dışından bir ittifak arayışına mecbur kalmıştır. Benû Haşim yavaş yavaş idareci elit dairenin dışına itilir; nitekim dışarıdan bir grup ile ittifak yapmış olmasının anlamı da budur. Abdulmuttalib'in hala bir Mutayyebûn mensubu iken Benû Huzâa ile ittifakının gösterdiği gibi birçok klan katmanının ve ayrılıkçı ittifakların mevcudiyetini de zikretmek yerinde olur.

Bununla beraber Abdulmuttalib'in bu anlaşmaya şiddetle ihtiyacı vardı çünkü henüz diğer mülk üzerinde hak iddia edenlerle karşı karşıya gelmemişti. Diğer birçok Mekkeli tüccar gibi Abdulmuttalib'in de Zu'l-Harem denilen komşu Tâif'te arazisi vardı. Benû Sakif'ten Handak (ya da Cündeb) b. al-Hâris arazi üzerinde hak iddia etti ve bunun için harekete geçti. Abdülmuttalib ve Tâifli şahıs arasındaki sonraki kavgaya Benû Ümeyye dahil olmadı. Şüphesiz o zaman Banu Ümeyye'nin güya aynı gruba mensup olmalarına rağmen Abdulmuttalib'e herhangi bir yardım teklifinde bulunması kendisine bir menfaat sağlamayacaktı.³⁴ Bu olay bize bir kere daha aralarında akrabalık bağı bulunmasına ve aynı gruba mensup olmalarına rağmen tacir/klan liderleri arasındaki çekişmenin boyutunu gösteriyor. Liderlerin maddi çıkarları aile bağlarına galebe çalmış görünüyor. Bu ortamda Abdulmuttalib, Benû Ümeyye'nin hem Mutayyebûn içindeki ve hem de şehirdeki konumunu daha güçlü bir şekilde pekiştirmesine imkân vererek Mekke'nin ekonomik ve politik idaresindeki kayda değer nüfuzunu yitirdi.

Benû Ümeyye Benû Mahzûm'a Karşı

Mutayyebûn içinde en güçlü kesim olarak ortaya çıkan Benû Umeyye Ahlâf'ın o zamanki lideri Benû Mahzûm ile karşı karşıya gelmeye başladı. Bu çekişme daha ihtiyatlı idi ve teşekkülü uzun bir zaman aldı. Bu iki klan arasındaki ilk anlaşmazlığın kaynağı Kureys ile sürgündeki Benû Leys arasındaki hasmane ilişkiydi. Kureys'in Benû Leys'i sürgüne göndermesinden üç yıl sonra iki kabile arasında kanlı kavga yeniden patlak verdi. Mahzûm'dan el-As b. Vâil ve Hişam b. el-Muğire taraftarlarını topladılar ve Benû Leys'e karşı Ebû Uhayha olarak da bilinen Said b. el-Âs'ın ve Benû Ümeyye'nin desteğini talep etmek üzere başvurudular. Ebû Uhayha Benû Leys ile anne tarafından akraba olması sebebiyle bu teklifi geri çevirdi. Ebû Uhayha ayrıca Benû Leys'e mensup, el-Âs ve Hişam tarafından aranan kaçak birini Amr b. Abdü'l-Uzzâ'yı da barındırması.

Benû Mahzûmlu güçler Benû Ümeyye'den hiç destek almadan Benû Leys'e doğru yola çıktı. el-Müşellel adı verilen yere geldiklerinde şiddetli bir harp patlak verdi ve rivayete göre el-Âs öldürüldü, Mekke ordusu da bozguna uğradı. Bu yenilgi, bulunduğu yer ifşa olunca Mekke'den kaçan Amr el-Leys'in şehrin ya-

³³Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 71-72; Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureys*, 88-91.

³⁴Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureys*, 98-102.

kınlarında diğer Kureyşlileri öldürmek için geri dönmesiyle daha da vahim hale geldi. Sonunda iki tarafı anlaşmaya ikna etmeyi başaran Ebû Uhayha olmasaydı savaş yeniden başlayacaktı.³⁵

Ebû Uhayha ve mensup olduğu klanın yani Benû Ümeyye'nin hem Benû Mahzûm'dan desteğini çekmesinde ve hem de barışın tesisinde oynadığı rol dikkat çekiciydi. Diğer taraftan Benû Ümeyye, Benû Mahzûm gibi potansiyel olarak güçlü bir rakibe yardım etmek gibi bir düşünceye de sahip değildi. Benû Mahzûm'un güç ve prestijinde görülen herhangi bir kayıp Benû Ümeyye için bir kazanç demektir; ayrıca Kureyş'ten birileri savaşa dahil olmadığı sürece Benû Mahzûm'u kendi başının çaresine bakmak zorunda bırakmak gibi bir hesap da yapılmış olmalıydı. Ancak Mekke'de savaş kendini hissettirip, Amr da diğer Kureyşlileri öldürünce ve böylece savaşın Benû Mahzûm yanında diğerlerini de tehdit etmesiyle Ebû Uhayha devreye girmiş ve sadece savaşan taraflar için değil, Mekke'de de barışı temin ederek daha büyük bir prestij elde etmişti.

Benû Ümeyyenin Konumunu Sağlamlaştırması

Sosyal çekişmenin ve klan rekabetinin dinmek bilmediği bir ortamda Benû Ümeyye Mekke'nin idaresinde daha güçlü bir konum elde etmek için bu sefer şehirdeki en güçlü kesimler Benû Mahzûm ve Benû Hâşim ile bağlantılı olarak barış tesis edici rolünü kullandı. Bu durum Mekke sınırları içindeki Yevmü'l-Gazel karşılaşmasında görülebilir. Benû Sehm'den Mikyas b. Abdü'l-Kays'ın evi gençlerin toplanıp içki içtiği ve para saçtıkları bir *hanut* (meyhane) idi. Bir gece, Suriye'den şarap yüklü bir kervanın şehre gelmesinden sonra müstakbel Ebû Leheb'in de aralarında bulunduğu birçok Mekkeli *hanut*da toplandı. Huzâa'dan iki adam hizmet etmek üzere tutulmuştu, iki kadın şarkıcı dinleyicilere şarkı söylerken hizmetçiler de müşterilere şarap dolduruyordu. Ebû Leheb ve arkadaşları gece ilerledikçe sarhoş oldular ve paraları da yavaş yavaş tükendi. İşte o zaman Ebû Leheb arkadaşlarına ceplerini yeniden doldurmak için Kâbe'den değerli bir ceylan heykelini çalmayı önerdi. Fikir herkesin hoşuna gitti; etrafta kimse yokken Kâbe'ye gittiler ve heykeli çalmayı başardılar. Heykel Huzâa'lı olanın evine getirildi, burada üzerindeki mücevherleri ve altınları sökülüp çıkardılar ve bu parayla içmeye devam ettiler.³⁶

Birkaç gün geçmeden heykelin yokluğu fark edildi. Heykel Abdulmuttalib tarafından Kâbe'ye sunulmuştu, bu yüzden hırsızın bulunması onun sorumluluğundaydı. Fakat Abdullah b. Cüd'ân adında başka bir adam *harem'e* böylesi bir ihlalin doğuracağı muhtemel olumsuz sonuçları hemen fark etti. *Harem'e* karşı hürmetsizliğin Mekkelilere felaket getireceğini ileri sürdü. Hırsızlık aleyhine o kadar hararetle konuştu ki Abdülmuttalib'in bir daha bu olayı ağzına almaktan menedilmesini ve soruşturmayı yürütmek sorumluluğunun Benû Hâşim'e ait olduğunun kendisine hatırlatılması gerektiğini söyledi. Birkaç hafta sonra hırsızlık olayının detayları ortaya çıktı. Bazı anlaşmazlıklar silahlı çatışmaya yol açtı. Başlangıçta Benû Ümeyye Ahlâf grubuna destek vermiş gibi göründü ki bu du-

³⁵Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, 130-133, ayrıca 112-114.

³⁶Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, 55-57.

rum onları Benû Haşim'e karşı güçlendirdi. Bir süre sonra Ebû Süfyan, Ebû Uhayha ve Utbe b. Ebî Rebîa gibi Benû Ümeyye'den liderler bir araya geldiler ve Ahlâf'tan desteklerini çekmeye karar verdiler. Kritik bir zamanda gelen bu karar olayların seyrini değiştirdi ve Ahlâf grubu kuvvet kaybetmeye başladı. Güç dengesi Benû Hâşim lehine değişti fakat süreç içinde denge sağlanınca Benû Ümeyye tarafları anlaşmazlığı sona erdirmeye zorladı.³⁷ Demek ki Benû Ümeyye bir grubu diğerine karşı kullanacak ve her iki gruba da kendi işine gelen şartları dayatacak kadar güçlüydü; artık hâkim kesim konumuna ulaşabilmişlerdi ki böylece dâhilî çekişmeler gibi bu tür bölücü eğilimleri kontrol altına alabilecek ve kendilerinin yani Mekke sermayesinin en güçlü kesiminin çıkarlarını geliştirebileceklerdi.

Bu hegemonik rol Hîre ve onun müttefiklerine karşı yapılan Ficâr Savaşında hemen eyleme dönüştü. Benû Haşim yahut Benû Mahzûm'dan biri (ya da Mekke'deki diğer kabilelerden herhangi biri) Kureys'i harekete geçirdiğinde aslında sadece kendi güçlerini harekete geçirmiş oluyordu. Oysa Benû Ümeyye bütün Mekke'yi ve hatta onun müttefiklerini harekete geçirdi. Böylece Benû Ümeyye'nin çıkarı bütün bir şehrin çıkarı haline gelmişti, bu ise Benû Ümeyye'nin Mekke'nin rakip siyasî koalisyonları içindeki etkisinin ve konumunun bir göstergesiydi.

Ficâr Savaşı'nı başlatan el-Berrâd ile Benû Ümeyye lideri arasındaki ilişkiden söz edilmişti. Buna göre Harb'in el-Berrâd'ın planlarından önceden haberi olduğu anlaşılıyor. el-Berrâd'ın kervana saldırdıktan sonraki ilk endişesi müttefikine ve sözü geçen diğer Mekkeli tüccara haber ulaştırmaktı. Şayet Harb Hîre ile karşılaşmayı seçmemiş olsaydı, basbayağı el-Berrâd ile ittifakını tanımayacak, onu kaderi ile baş başa bırakacaktı. Ancak Harb ve diğer Mekkeli tüccar tereddütsüz yahut ihtilafsız yaklaşmakta olan savaşa hemen hazırlanmaya başladı. Karz b. Rebîa, Utbeb. Rebîa ve Ebû Süfyan gibi her biri savaşta kahramanca çarpışan (*e-Enâbis*, Aslanlar olarak bilindiler) Benû Ümeyyenin diğer mensupları Harb'e katıldı.³⁸ Harb, Kureys'e yardım eden bir kısım savaşçıya silah ve para temin etti. Hatta ordu merkezinin lideri olduğundan bahsedilir. Nihayet savaşı sona erdirmek için uzlaşma teklif eden Benû Ümeyye'den Utbeb Rebi'a oldu. Harb ateşkese kefil oldu ve hatta nihaî karara riayet edeceğine dair güvence olmak üzere oğlu Ebû Süfyan'ı rehin olarak verdi. Ayrıca savaşan taraflar arasında kararlaştırılmış kan parasının tamamının da Harb tarafından ödenmiş olabileceği zikredilir. Kısacası, Harb b. Ümeyye'nin müttefiki tarafından başlatılan savaş Mekkeliler adına büyük bir kazançla sonuçlandı; bu durum Benû Ümeyye mensuplarına Mekke'nin zaferinde önemli bir rol oynayarak hâlihazırda sahip oldukları yüksek prestije daha fazlasını katma imkânı verdi.

Benû Ümeyye mensuplarının oynadığı baskın rol zaferin zaten onların olduğunu gösteriyor. Doğrusunu söylemek gerekirse, Mekke'deki konumları o kadar güçlüydü ki (gölgede Benû Nevfel ile) Hilfü'l-Mutayyebûn'u devam ettiren ba-

³⁷Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri Kureys*, 57-67.

³⁸Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fi Ahbâri Kureys*, 206.

ğimsız bir grup olarak tek başlarına ayakta durabildiler. Netice olarak Ficâr Savaşı'ndaki zafer, Mekke içindeki güçlerin Benû Ümeyye'nin avantajına olarak daha çok gruplaşmalarına yol açtı. Geriye kalan klanlar –Hilfû'l-Mutayyebûn, Hâşim, Zühre ve Teym- böylece dışlandılar ve kendi gruplarını yani Hilfû'l-Fudûl'u kurmaya mecbur kaldılar.

Bu *hif*, net olmamakla birlikte ya Ficâr Savaşı'nın sona ermesinin hemen ardından yahut üç ay sonra oluşturuldu.³⁹ Her iki durumda da Mekkelilerin Yemenli tüccara karşı tavrı bu oluşumun itici gücü oldu. Daha önce işaret edildiği gibi bazı Mekkeliler tartışmalı muâmelât ile Yemenli tüccarı *harem* bölgesi ticaretinden alıkoymaya başlamıştı. Fakat Hâşim klanları ve taraftarları Yemenlilere karşı izahı olmayan adaletsizliği reddediyor ve Hilfû'l-Fudûl'un kurulması için çağrıda bulunuyorlardı. Kuruluşunun arkasındaki itici güç olarak bu asil amaç sebebiyle bu *hif* “erdemliler birliği” olarak adlandırıldı.⁴⁰

Ancak daha önce gördüğümüz gibi Hilfû'l-Fudûl'u oluşturan klanlar yavaş yavaş güç kaybediyordu. Aslına bakılırsa, Benû Hâşim dışındaki diğer iki klanın Mekke'nin idaresinde önemli bir etkisi olmamıştı. Demek ki her ne kadar iyi niyet beslemiş olsalar da hedeflerinin hayata geçirilmesi Benû Ümeyye ve Benû Mahzûm gibi daha güçlü klanlar tarafından kolayca engellenebiliyordu. Hal böyle olunca Hilfû'l-Fudûl'u farklı bir şekilde anlamak kaçınılmaz oluyor.

Karışıklık, *hif* kelimesinin etimolojisinden kaynaklanmış olmalıdır. *el-fudûl* (*el-fadl*'in çoğulu) kelimesinin bir anlamı gerçekten “erdemli” demek; bu yüzden Hilfû'l-Fudûl'un kurulmasını talep eden ve bu oluşum içindeki en büyük grubu oluşturan Hz Muhammed'in mensubu olduğu klan olunca, *el-fudûl* kelimesinin anlamı erdemlilerin *hif'i* olabilir. Diğer taraftan aynı kelime esas bir değer taşımayan, “sonuncu, fazlalık olan ya da artık” anlamlarına da gelebiliyor. Mekke'deki güç dengesi düşünüldüğünde ve bu varyant, örneğin Hilfû'l-Fudûl'un Hilfû'l-Mutayyebûn ve Ahlâf'tan ortaya çıkmış (*kharaja*)*hif* olduğunu ve onlar arasında *fadl an beynehümâ* ve onlardan daha hayırlı *fadl aleyhimâ* (ilave, arta kalan) olduğunu ifade eden İbn Habib el-Bağdâdî'den rivayetler ile desteklenince kelimenin nasıl anlaşılması gerektiği ortaya çıkıyor.⁴¹ Zaten daha sonra değinileceği gibi Benû Hâşim'in durumu diğer klanlar tarafından boykot edilmeye kadar varmıştı.

Benû Ümeyye, Banu Hâşim'i güç diplomasisinin dışında bıraktıktan sonra Benû Mahzûm'un üzerine yoğunlaştı. Hz. Muhammed yeni dini tebliğ ederken sırasıyla Benû Ümeyye ve Benû Mahzûm'un liderleri olan Ebû Süfyan ile Ebû Cehil Mekke'de liderlik mücadelesi içindeydi. İşte bu çekişme Hz. Muhammed'e 622 yılında Medine'ye hicretine kadar dini tebliğ ettiği süreçte Mekkeliler liderlere meydan okuma fırsatını verdi. İki yıl sonra Müslümanlar Mekkelileri

³⁹Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, 218; ayrıca bakınız, Mesudi, *Murucu'z-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevher*, 4/122-123, burada yazar *hif* in birkaç ay sonra oluşturulduğunu söyler; İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/122-124.

⁴⁰Bakınız, örneğin, W. M. Watt, *Muhammad at Mecca*, (Oxford: Oxford University Press, 1953), 13.

⁴¹Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, 47, 341; ayrıca bakınız, Ahmed bin Ebi Yakup el-Ya'kubi, *Tarih*, (Beyrut: Dar Sader, 1960), 2/18.

darmadağın edip onlara hayatlarının en kötü yenilgisini yaşattı. Mekkeli klanların çoğu fakat özellikle savaşta Ebû Cehil'i yitiren Benû Mahzûm felakete karşı karşıya kaldı. Benû Mahzûm'a mensup bir kişinin Devs'in lideri ve Ebû Süfyan'ın müttefiki Ebû Üzeyhir'e saldırması ve öldürmesiyle bu kayıp daha da ağırlaştı. Yezid b. Ebi Süfyan babası ticaret için Zülmecâz panayırında iken gıyabında Benû Ümeye ve destekçilerini harekete geçirerek babasının onuruna yapılan bu saldırıya karşılık vermeye hazırlandı. Haberi alan Ebû Süfyan aceleyle silahlı çatışmanın an meselesi olduğu, son derece gergin bir durumla karşılaşacağı Mekke'ye doğru yola çıktı. Muhtemelen Ficâr Savaşından sonra Benû Ümeye'ye geçmiş olan *Liva'yı* Yezid'den aldı ve kalabalığın dağılması ile patlamaya hazır ortamı yatıştırmayı başardı. Daha sonra kabilesinin diğer nüfuzlu üyeleriyle bir araya gelerek olayın gidişatını görüşme çağrısında bulundu. Görüşmede durumu diplomatik yolla kontrol altına almayı seçti ve öyle görünüyordu ki önerileri başarılı oldu. Ebû Süfyan kendisinin Ebû Üzeyhir ile olan ittifakının gereği olarak üzerine düşeni yerine getirmek için Ebû Üzeyhir'in ailesine diyet olarak yanlarında iki yüz deve ile (olması gerekenin iki katı sayıda) beraber Benû Ümeye'den bir heyet gönderdi.⁴² Bu davranış Devs'in Benû Mahzûm ile kendi tercih ettikleri bir yolla hesaplaşmasında tek başına bırakılması olarak anlaşıldı. Bundan sonra Devsliler çeşitli vesilelerle Benû Mahzûm'a ait kervanlara saldırdı ve Ebû Üzeyhir'in öldürülmesine kısas olarak birkaç kişi öldürüldü. Sonunda Benû Mahzûm Devslilere yıllık belli bir miktar para (*itâve, harac*) ödemeye mecbur oldular.⁴³ Böylece, Ebû Cehil'in ölümü ve Devsliler tarafından ekonomik çıkarlarının tehdit edilmesiyle Benû Mahzûm Mekke siyasetindeki ağırlığını yitirdi. Bu durum, ortamı Ebû Süfyan'ın kendi konumunu Mekke'nin tartışmasız tek lideri olarak pekiştirmesi ve klanının Kureys içindeki en güçlü klan olması için müsait hale getirdi. Gerçekten de Müslümanlara karşı daha sonraki savaşlarda Mekkelilerin başını çeken ve sekiz yıllık bir husumetin ardından Mekke'nin nihaî olarak teslim olması konusunu Hz. Muhammed ile müzakere eden kişi Ebû Süfyan'dı.

Bu bölümü bitirirken, büyüyen tüccar sermayesinin yalnızca Mekke'nin dış ilişkilerini değil aynı zamanda dâhilî sosyal ve politik yapısını belirlediğini ifade etmeliyiz. Sermaye mülkiyetine dayalı ilişkilerin doğuşu sosyal yapının belirleyici unsuru olmuştur. Bu ilişkiler yavaş yavaş klana dayalı ilişkilerin yerini alır ve sonunda tabakalaşmış bir toplumsal yapıyı doğurur. Yapının en tepesinde tüccar klan başkanları yani *seyyidler* bulunur. Mekkeliler ile ittifak kuran diğer seyidler bu tabakayı güçlendirir. Bunlardan başka özgür klan üyeleri, *mevali* ve köleler vardır. Bu tabakalaşma başat niteliği hizmet sektörü olan emtia emek uzmanlaşması ile aynı zamanda meydana gelir. Hizmet sektörü tüccar/kervan ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılar. Mevcut farklılaşmış nüfus, geniş tâbî nüfusun iskânıyla beraber tabakalaşmış sosyal yapıya imkan tanır. Ribâ uygulaması da servetin seçkinlerin elinde toplanmasına ve klana dayalı sosyal yapının daha

⁴²Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/136; Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureys*, 234-236, 241.

⁴³Bağdâdî, *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureys*, 241, 244, 245, 246.

da bozulmasına yol açar.

Sermayenin büyümesi politik düzeyde önceki yapı olan kolektif liderlik yerine tek liderlik düzeninin doğuşuna yol açar. Sermaye Mekke'de toplandıkça birbiri ile mücadele halindeki politik grupları doğuran tacir klan liderleri arasında çekişme gündeme gelir; her biri Mekke'deki sermayenin bir kesimini temsil eden üç baskın klan ortaya çıkar. Bunlar, kendi çıkarlarını savunarak sermayeyi korurlar. *Münâferê*'nin kanıtladığı gibi Benû Ümeyye yavaş yavaş diğer iki gruba karşı üstünlüğü ele geçirir, böylece sonunda sermayenin en güçlü kesimini temsil eder hale gelir. Bu kesimin lideri Ebû Süfyan Mekke'nin politik hayatında hâkim figür olarak ortaya çıkar.

Bu gelişme sayesinde tüccarın politik gücünü pekiştirdikleri süreci kavrayabiliyoruz. Tıpkı Hz. Muhammed'in peygamberliğini ilanı zamanındaki gibi, en azından yakın çevrelerinde politik hegemonya uygulamaya başlar. Yine de bu tüccar, her ne kadar Ebû Süfyan tartışmasız lider ise de, politik ve ekonomik güç mücadelesini, ideolojik sembollerden daha büyük pay elde etmek için ortaya çıkan gerginliği ve sosyal bir reformcuya ihtiyaç doğuran, onun ortaya çıkışını kolaylaştıran adeta şiddetli seviyedeki sosyal çatışmayı çözüme kavuşturamaz.

Kaynaklar

- » *Ali, Cevad. el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Malayin, 1968.*
- » *Bağdadi, M. İbn Habib. Kitabü'l-Muhabber. thk. I. Lichtenstadter. Beyrut: el-Mektebe't-Ticari li et-Tibea' ve'n-Neşr, 1945.*
- » *Bağdadi, M. İbn Habib. Kitabü'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş. thk. M. Khorshid. Haydarabad: Da'iratü'l-Ma'arifü'l-Osmaniyye, 1965.*
- » *Belazuri, Ahmed bin Yahya. Ensabu'l-Eşraf. thk. M. Hamidullah. Kahire: Daru'l-Ma'arif, 1959.*
- » *Ezraki, Ebu el-Velid Muhammed. Ahbâru Mekke. thk. F. Wüstenfeld. Beyrut: Dar'ul-Hayat, 1964.*
- » *İsfahani, Ebu'l-Farac. Kitabu'l-Eğâni. Kahire: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1970.*
- » *İbn Enes, Mâlik. Muvatta. thk. A. R. Amrush. Beyrut: Daru'n-Nefais, 1971.*
- » *İbn Hişam, M. İbn 'abd al-Malik. es-Siretü'n-Nebeviyye. Kahire: El-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1974.*
- » *İbn Kuteybe, Abdullah bin Muslim. Kitabü'l-Ma'arif. thk. T. Ukasha. Kahire: Daru'l-Ma'arif, 1969.*
- » *İbn Rüste, Ahmed bin Ömer. el-A'lâk'un-Nefise. thk. M. J. De Goeje. Leiden: Brill, 1891.*
- » *İbn Sa'd, Muhammed. Kitabü't-Tabakâtü'l-Kübra. thk. Edward Sachau. Beyrut: Dar Beyrut, 1978.*
- » *İbnü'l-Esir, İzzettin. El-Kâmil fi't-Tarih. thk. C. J. Tornberg. Beyrut: Dar Sadir, 1965.*
- » *Kastalâni, Şihabe'd-din Ahmed. İrşâdu's-Sârî fi'l-Buhari. Beyrut: Dar Sader, 1886.*
- » *Kister, M. J. "Mekke ve Temim" Journal of the Economic and Social History of Orient 8 (1965), 113-163.*
- » *Lammens, Henri. La Mecque a la veille de l'hegîre. Beyrut: İmprimerie Catholique, 1924.*
- » *Makrîzî, Takiyüddin. Kitabü'l-Niza' ve et-Tehasum. Leiden: Brill, 1882.*
- » *Mesudî, Murucu'z-Zehab ve Ma'âdin el-Cevher. thk. Barbier de Meynard. Paris: İmprimerie Imperiale, 1861.*
- » *Nisâbü'rî, Ali bin Ahmed. Esbâb-ı Nüzûli'l-Kur'an. Kahire: Müessesatü'l-Halebi, 1968.*
- » *Rodinson, Maxime. Muhammad. çev. Brian Pearce. New York: Vintage Press, 1974.*
- » *Sahlins, Marshall. Tribesmen. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1968.*
- » *Sweet, Louis. Peoples and Cultures of the Middle East. Garden City: Natural History Press, 1970.*
- » *Taberî, Muhammed bin Cerir. Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk. thk. M. Ebu'l-Fazil İbrahim. Kahire: daru'l-Ma'arif, 1970.*
- » *Watt, W. M. Muhammad at Mecca. Oxford: Oxford University Press, 1953.*

- » Wolf, Eric. "The Social Organization of Mecca and the Origins of Islam." *Southwest Journal of Anthropology* 7 (1951), 329-356.
- » Yakubi, Ahmed bin Ebi Yakup. *Tarih*. Beyrut: Dar Sader, 1960.